

התאסלמותו מאונס של הרמב"ם

ידיעה חדשה

אמיר מזור

זה 300 שנה ניטש ויכוח בין החוקרים על הסיפור הידוע על התאסלמותו של הרמב"ם מאונס במערב וחזרתו ליהדות בהיותו במצרים. סיפור זה מופיע רק במקורות מוסלמיים. לפי גרסה אחת, כשהיה הרמב"ם במצרים הגיע מהמערב מוסלמי המכונה אבו אלערב אבן מעישה והעיד כי הרמב"ם התאסלם בספרד וחזר ליהדותו במצרים. על פי הדין המוסלמי, חייב אדם מיתה על מעשה כזה. אלא שהקאצי אלפאצל, שהיה הוזהר בסלטאנות האיובית ופטרונו של הרמב"ם, הגן על הרמב"ם ופסק כי אין התאסלמותו תקפה, וזאת על סמך ההלכה המוסלמית הקובעת כי 'אין כפייה בדת'. לפי גרסה אחרת, שאין מדובר בה באבו אלערב כי אם במלשינים אחרים, הצליח הרמב"ם להיחלץ מאשמת החזרה ליהדות באמצעות מעשה מרמה: הוא ביקש מהקאצי שיקדים בחמש שנים שטר קנייה של בית שקנה, וכך הייתה לו ראייה שהתגרר בדמשק קודם לשנה שבה על פי ההאשמה התאסלם.¹

מקור היסטורי בן התקופה אשר נעלם מעיני החוקרים עד עתה, מביא גרסה נוספת לסיפור זה. מקור זה הוא המילון הביוגרפי 'בג'ית אלטלב פי תאריח' חלב, פרי עטו של ההיסטוריון המוסלמי פמאל אדין עמר בן אהמד אבן אלעד'ים, אשר נולד בחלב בשנת 1192, והיה קאצי, מזכיר ואף וזיר של השליטים האיוביים, ומת בקהיר בשנת 1262.² גרסה זו מופיעה בביוגרפיה מפורטת למדי על אבו אלערב, המספקת כמה פרטים מעניינים על אודותיו. מתברר שמוצאו של אבו אלערב, ששמו אסמאעיל בן מפרוח (או מפרוג), מהעיר סבתה (במרוקו), ושהוא נמנה עם קבוצה המתייחסת למלך באדיס שמשבטי המלתימה.³ הוא נחשב לא רק

* רשימה קצרה זו נכתבה במסגרת עבודתי כעורך מחקר של פרופ' מנחם בן-ששון מהאוניברסיטה העברית בירושלים. המחקר עוסק בבית הרמב"ם בהנהגת קהילות ישראל במזרח ונתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (מס' 970/02-210). ברצוני להודות לפרופסורים מנחם בן-ששון, מאיר בראשר ושרה סטרומזה מהאוניברסיטה העברית, אשר קראו את הרשימה טרם פרסומה והעירו את הערותיהם החשובות.

1 עמ' 417-418. הגרסה על הקדמת השטר ראו: אלקפטי (1172-1248), עמ' 317-319; אבן אלעב'רי (מת בשנת 1286), עמ' 417-418. הגרסה על הקדמת השטר ראו: אלצפדי (1297-1363), כפי שמובא אצל מרגליות; אלקת'בי (מת בשנת 1363), ב, עמ' 537-538. הזכרות נוספות של עניין זה במקורות המוסלמיים ראו: אבן אב'י אציבעה (מת בשנת 1270), עמ' 582-583; אלד'הבי, כרך הנפטרים בשנים 601-610 להג'רה, עמ' 396. מחקרים בשאלה זו ראו למשל: מרגליות, עמ' 539-541; וולפנון, עמ' 27-40; לואיס, עבר, עמ' 171-177; אבישור, עמ' 40-41; פרידמן, הרמב"ם, עמ' 32-37; פרידמן, אסלאם, עמ' 145, הערה 133.

2 לואיס, אבן אלעד'ים.

3 המלתימה (רעולי הפנים) הוא כינוי לבני השבטים הברברים שישבו באזורי הספר של אפריקה, מהם צמחו המראבטון, שליטי המערב וספרד במאה האחת עשרה והשתיים עשרה. הייחוס 'באדיסי' של אבו אלערב מתייחס לבאדיס המלך שקם מאותם שבטים ולא לעיר באדיס שבמרוקו, ראו: אבן אלעד'ים, עמ' 1830.

מלומד, משורר ותאולוג גדול, אלא גם אדם נדיב לב במידה יוצאת דופן. לפי מסורת אחת, אבו אלערב ברח מהמערב, הגיע באנייתו ללסקיה ומשם לעיר חלב, ובה שיבח בשיר הלל את המושל האיובי אלמלך אלטאהר ג'אזי.⁴ לפי מסורת אחרת, ביקר אבו אלערב בערי עראק השונות והסתתר שם, ובדרכו חזרה לעיר מולדתו במערב מת, ויש אומרים כי נרצח.⁵ במסורת הנוגעת לרמב"ם נזכר פרט תמוה על החכם היהודי, והיא מובאת בזו הלשון:

אמר לי [לאבן אלעדיים] הח'טיב אבו עבד אלרחמאן בן האשם:⁶ אבו אלערב בן מעישה הלך אל ארץ אלו, אחר כך שב ממנה, ועלה למצרים בשנת 585 [להג'רה, היא שנת 1189] ומצא בה את הרופא⁷ אבו מוסא היהודי אשר דמו הותר בארץ המערב בשל מעשה קלוקל שעשה. אבו אלערב היטיב עמו והבריא אותו ממנה. סופר הדבר למלך המערב והוא דרש [שיתפסו] את אבו אלערב. אז ברח [אבו אלערב] ונתעורר חשד בלבו של אבו מוסא כלפיו. [אבו מוסא] שיחד אדם בכסף רב [ואותו אדם] עזב את אבו אלערב על גדת הנילוס, בא מאחוריו והכה אותו בגזר עץ גדול. נפל [אבו אלערב] אל הנילוס ומת. אמר לי [הח'טיב אבו עבד אלרחמאן]: אבו מוסא היהודי עשה לו זאת רק משום שאבו אלערב ידע על אודותיו [של הרמב"ם] שהוא התאסלם בארץ המערב ושידע את הקראן בעל-פה, והעיד עליו בעניין זה ורצה להעמיד ראיה נגדו. לכן עשה עמו כך.⁸

ידיעה זו היא הבסיס לכתוב בשני מקורות מאוחרים יותר – המילונים הביוגרפיים של ש'מס אלדין מחמד בן א'חמד אלדי'הבי (1274-1348) ושל צ'לאח אלדין ח'ליל בן אי'בך אלצ'פדי (1297-1363). וכך כתב אלדי'הבי בספרו 'תא'ריח' אל'אסלאם', בביוגרפיה של אבו אלערב:

אחר כך שב אבו אלערב הלה בשנה זו [585 להג'רה (1189)] אל מצרים ופגש עם הרופא אבו מוסא היהודי אשר דמו הותר במערב והוא ברח. אבו אלערב היטיב עמו וסופר הדבר למושל המערב והוא דרש [שיתפסו] גם את אבו אלערב [נוסף על הרמב"ם]. ברח [אבו אלערב] ויצא מלסקיה שנית, ורצה לדבר בעניין היהודי במצרים.

4 אלמלך אלטאהר ג'אזי בן יוסף בן איוב (מת בשנת 1216-1217), מושל חלב, בנו של הסלטאן האיובי המפורסם צ'לאח אלדין. מסורת זו ראו: אבן אלעדיים, עמ' 1828.

5 עמ' 1830.

6 הוא תאג' אלדין אבו עבד אלרחמאן מחמד בן האשם, ח'טיב (דרשן) העיר חלב.

7 הכוונה לאסיה הקטנה, שבה שלטו הסלטאנים התורכים הסלג'וקים.

8 במקור נכתבה המילה 'ח'קים', שפירושה גם פילוסוף.

9 قال لي الخطيب أبو عبد الرحمن بن هاشم: سار أبو العرب بن معيشة إلى بلد الروم ثم عاد منه وصعد إلى مصر في سنة خمس وثمانين وخمسمائة فوجد فيها الحكيم أبا موسى اليهودي وكان قد أهدر دمه في بلاد المغرب لفساد ظهر منه فاصطنعه أبو العرب وهربه منها فتمى خبره إلى ملك المغرب فطلب أبا العرب فطلب أبا العرب فهرب وحصل في نفس أبي موسى منه شيء فرشا انسانا بمال جزيل فترك أبا العرب على شاطئ النيل وأتاه من خلفه فضربه بخشبية عظيمة فسقط في النيل فمات. قال لي: وقيل إنما فعل به أبو موسى اليهودي هذا لأن أبا العرب كان عرف من حاله أنه أسلم في بلاد المغرب وحفظ القرآن فشهد عليه بذلك وأراد إقامة البنية عليه ففعل به ذلك (أبן אלעדיים, עמ' 1830-1831).

[הרמב"ם] נתן זהב לאיש על מנת שיהרוג את אבו אלערב, ובא אליי [אותו איש] כשהוא על גדת הנילוס והכה אותו בגזר עץ ונפל [אבו אלערב] אל הנילוס.¹⁰

יש לציין ששלמה מונק העיר על ידיעה זו כבר בשנת 1851. אלא שמונק, שעייין באחד מכתבי היד של חיבורו של אלדי'הבי, לא קשר בין מותו של אבו אלערב לרמב"ם, וציין רק כי עוד בטרם הלשין על הרמב"ם נהרג אבו אלערב על ידי אלמוני וגופתו הושלכה לנילוס. ברנרד לואיס, שהסתמך על עיונו של מונק, כתב דברים דומים במאמר משנת 1945.¹¹ מקור נוסף שנדרש לעניין זה הוא כאמור המילון הביוגרפי 'אלנאפי באלנפ'את' פרי עטו של ההיסטוריון אלצפדי, שהיה תלמידו של אלדי'הבי. מקור זה נסמך על הכתוב אצל אלדי'הבי והעתיקו במדויק.¹²

הגרסה הנדונה כאן משלבת אפוא בין שתי הגרסאות האחרות הדנות בהתאסלמות הרמב"ם מאונס וחזרתו ליהדות: היא כוללת את דמותו של העד אבו אלערב, המופיע בגרסה הראשונה, ומתייחסת לתכונת ערמומיותו של הרמב"ם, כמתואר בגרסה השנייה. בעוד הגרסה הראשונה עשויה לכלול גרעין היסטורי מהימן, כבר הוכיח דוד מרגוליות כי הגרסה השנייה היא בדיה.¹³

האם גם במקרה שלפנינו החלק העוסק בערמומיות הרמב"ם משולל כל יסוד מציאותי? נראה לי שאכן כך. כמה תהיות העולות לנוכח הכתוב יש בהן כדי לערער את אמתות הידיעה: מדוע היה על הרמב"ם, שהיה 'בן בית' בצמרת השלטון האיובי, לחשוש כל כך מפני העד אבו אלערב? מה היה כוחו של אבו אלערב לעומת הגיבוי שיכול היה הרמב"ם לקבל מפטרונו הווזיר ומהסלטאן עצמו, אשר בו ובמשפחתו טיפל? ומה גם שאף אם התאסלם הרי היה פטור מעונש, כיוון שאין ההלכה המוסלמית מקבלת התאסלמות הנעשית בכפייה.¹⁴ נוסף על כך הידיעה שומנת בחובה סתירה מסוימת: אם אמנם היטיב אבו אלערב עם הרמב"ם במערב עד כדי כך שסיכן את חייו ונאלץ לברוח – מדוע בהגיעו למצרים גמר אומר לדבר בעניינו בפני השלטונות?

נראה לי כי יש בידיעה זו הד לסיפורים עממיים על אודות הרמב"ם, אשר רווחו בקרב מוסלמים ויהודים. בסיפורים אלה יש מוטיבים הנזכרים גם בידיעה הנדונה כאן: הרמב"ם

10 ثم رجع أبو العرب هذا في هذا العام إلى مصر فالتقى الحكيم أبا موسى اليهودي الذي أهدر دمه بالمغرب وهرب فاصطنعه أبو العرب فتمى الخبير إلى صاحب المغرب فطلب أبا العرب أيضا فهرب وطلع من الأذقية ثانيا وأراد أن يتكلم في اليهودي بمصر فينزل لرجل ذهباً حتى يقتل أبا العرب فأتاه وهو على شاطئ النيل فصر به بخشبة فسقط في النيل (אלדי'הבי, כרך הנפטרים בשנים 581-590 להגירה, עמ' 212).

11 מונק, עמ' 329; לואיס, עבר, עמ' 175, הערה 26. לואיס מציין כי לדאבוננו לא התאפשר לו לעיין בכתב היד והוא נאלץ להסתמך על דבריו של מונק.

12 אלצפדי, ט, עמ' 227. המסורת הנרמזת כאן מספרו של אלצפדי נעלמה מעיני החוקרים, אף שידיעה אחרת הקשורה להתאסלמותו של הרמב"ם הנוכרת בספר זה (זו הכוללת את הגרסה של הקדמת השטר) וכתה להתייחסות, ראו: מרגוליות; וולפנון, עמ' 34-35; פרידמן, הרמב"ם, עמ' 35-36, וכן להלן.

13 מרגוליות.

14 ראו בעניין זה את מחקרו של פרידמן, הדן בסוגיית הסובלנות והכפייה באסלאם, וראו שם בייחוד את הדיון בשאלת החזרה מן האסלאם: פרידמן, אסלאם, עמ' 121-160.

מוצג כמי שעשה מעשה קלוקל של ביזוי האסלאם (במסורתנו רומזת על כך רק המילה 'פסאד', היינו מעשה קלוקל), המלך רודף אותו, הרמב"ם נאלץ לברוח (על פי רוב למצרים) והוא פוטר עצמו מן הסכנה באמצעות פיקחותו וערמומיותו.¹⁵ ואכן הגרסה המתארת את הקדמת התאריך בשטר קניית הבית, אשר הגיעה לאלצפדי, דומה מאוד לסיפור עממי שהיה נפוץ בקרב היהודים.¹⁶ אלא שהידיעה הנדונה כאן מרחיקה לכת בתיאור ערמומיותו של הרמב"ם ומייחסת לו מעשה נפשע ביותר של רצח. לכאורה עשוי לעלות הרושם כי מקורה של ידיעה זו בשונאיו היהודים או המוסלמים, אשר הקצינו מאוד את מוטיב הערמומיות הזה.

- 15 ראו סיפורים אלה ועל אודותיהם: אבישור, עמ' 41-42, 66-68, 79-81, 90-92, 116, 164-168, 174-180, 211-213, 257-264, 294-295, 310-311, 348-349. כמובן ייתכן שהסיפורים העממיים הללו מאוחרים מהמקורות המוסלמיים, כפי שמציעה שרה סטרומזה. לעומת זאת פרידמן מקדים דווקא את הסיפור היהודי למקור המוסלמי (ראו להלן, הערה 16).
- 16 אבישור, עמ' 40-41. פרידמן עמד על מוטיב ערמומיות הרמב"ם בסיפור ושיער כי ראשיתו באגדה יהודית שהגיעה לאוזני המוסלמים. ראו: פרידמן, הרמב"ם, עמ' 36.

קיצורים ביבליוגרפיים

אבישור	יצחק אבישור, שבחי הרמב"ם: סיפורים עממיים בערבית יהודית ובעברית מהמזרח ומצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ח
אבן אבי אצ'יב'עה	إبن أبي أصيبعة، عيون الأنباء في طبقات الأطباء، بيروت 1965
אבן אלעב'רי	أبو الفرج غريغوريوس إبن العبري، تاريخ مختصر الدول، بيروت 1890
אבן אלע'דים	كمال الدين عمر بن أحمد بن أبي جرادة إبن العديم، بغية الطلب في تاريخ حلب، بيروت [1988]
אלד'הבי	شمس الدين محمد بن أحمد الذهبي، تاريخ الإسلام ووقيات المساهير والأعلام، بيروت 1990-1999
אלפת'בי	محمد بن شاکر الکتبي، فوات الوفيات، بيروت 2000
אלצ'פדי	IX, ed. Joseph Van Ess, صلاح الدين خليل بن أبيك الصفدي، كتاب الوافي بالوفيات، Wiesbaden 1974
אלקפטי	جمال الدين أبو الحسن علي بن يوسف إبن القفطي، تاريخ الحكماء، Leipzig 1903
וולפנון	إسرائيل ولفنزون (أبو ذؤيب)، موسى بن ميمون، مصر 1936
לואיס, אבן אלע'דים	Bernard Lewis, 'Ibn al-'Adīm', <i>Encyclopaedia of Islam</i> ² , III, Leiden 1979, pp. 695-696
לואיס, עבר	ברנד לואיס, 'עבר בספרות ערב, I: תעודות ערביות על הרמב"ם', מצודה 3-4 (תש"ח), עמ' 171-180
מונק	Salomon Munk, 'Moses ben Maimon: Studien von Doctor Abraham Geiger, Rabbiner in Breslau', <i>Archives Israélites</i> 12 (1851), pp. 319-332
מרגליות	David S. Margoliouth, 'The Legend of the Apostasy of Maimonides', <i>The Jewish Quarterly Review</i> 13 (1901), pp. 539-541
פרידמן, אסלאם	Yohanan Friedmann, <i>Tolerance and Coercion in Islam: Interfaith relations in the Muslim tradition</i> , New York 2003
פרידמן, הרמב"ם	מרדכי עקיבא פרידמן, הרמב"ם: המשיח בתימן והשמד ירושלים תשס"ב